

BYZANTINΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ανάμεσα στην αρχαιολογική προσέγγιση των καταλοίπων της μεσαιωνικής εποχής και την Ιστορία της Βυζαντινής Τέχνης

Όλγα Γκράτζου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Οι όροι Βυζαντινή Αρχαιολογία, Μεσαιωνική Αρχαιολογία, Χριστιανική Αρχαιολογία, Ιστορία της Βυζαντινής Τέχνης, Ιστορία της Μεσαιωνικής Τέχνης αναφέρονται σε συγγενικά γνωστικά αντικείμενα που καμιά φορά επικαλύπτονται. Είναι όροι που χρησιμοποιούνται με διαφορετική απόχρωση από χώρα σε χώρα και συνεπώς το περιεχόμενο της έννοιας που προσδιορίζουν είναι διαφορετικό κατά περίπτωση. Για να δευκρινιστεί η σημασία τους είναι αναγκαία μια αναδρομή στην ιστορία της χρήσης τους, ώστε να κατανοήσουμε τον ίδιο τον γνωστικό χώρο που ορίζουν και τα προβλήματα της έρευνάς του. Μερικά παραδείγματα νομίζω πως θα διαφωτίσουν καλύτερα το γεγονός ότι οι ονομασίες των επιστημονικών κλάδων, παρά τον ως ένα βαθύμο συμβατικό χαρακτήρα τους, αποκαλύπτουν τις περιπτέτεις των ερευνητών στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν το αντικείμενο της έρευνας και δείχνουν ότι καμιά φορά και το ίδιο το ονόμα μπορεί να δημιουργεί περιορισμός, να ανοίγει ή να κλείνει ορίζοντες, ότι με τις σημασίες που συνδηλώνει μπορεί να βάζει φραγμούς ή να διευκολύνει την ανταλλαγή και τη διεπιστημονικότητα.

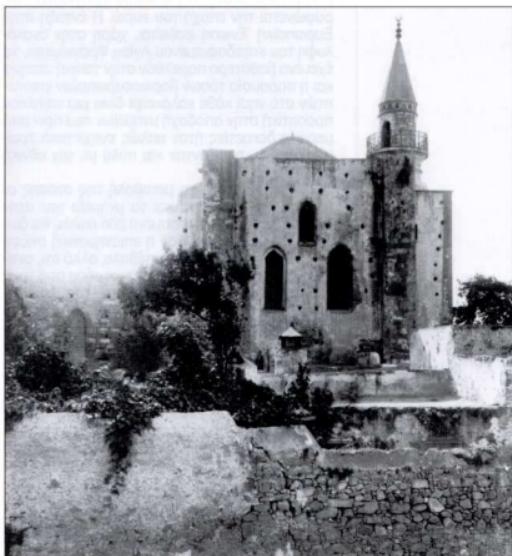
Πριν από λίγους μήνες, στα πρωτοσέλιδα των τοπικών εφημεριών, δημοσεύτηκε η ειδοποίηση ότι στο Ηράκλειο της Κρήτης, κατά τις εκσκαφές για την επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου της πόλης, ανακαλύφθηκε ο Άγιος Φραγκίσκος, η επιβλητική εκκλησία του μεγάλου μοναστηρίου που έχτισε το τάγμα των Φραγκισκανών ήδη από τον πρώτο αιώνα της βενετικής κατάκτησης της Κρήτης. Ο Τύπος πανηγυρίζει για τη μεγάλη αρχαιολογική ανακάλυψη και ζητά απόστους από τους υπευθύνους να εκθέσουν πάσι σκέψητον να αναδείξουν το σημαντικό αυτό μνημείο μετά το πέρας της ανασκαφής, ώστε να πληροφορηθεί η κοινή γνώμη εγκαιρίων ποιος νέος πολιτιστικός(;) και τουριστικός πόλος έλξης θα προστεθεί στα λιγοστά αξιοθέατα που έχουν απομείνει στην πρωτεύουσα του φημισμένου για τις αρχαιότητες του νησιού.

Ήταν βεβαίως πολύ γνωστό, όχι μόνο μεταξύ των ειδικών αλλά και σε ολόκληρη την πόλη, ότι το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου είχε χτι-

στεί το 1937 στη θέση της εκκλησίας, που μισο-γκρεμίσθηκε από σεισμούς είχε μετατραπεί σε τζάμι. Μέσα στον 20ό αιώνα γκρεμίστηκαν και άλλα επιβλητικά ιστορικά κτίρια, όπως πάλες του ισχυρού τείχους που ακόμη περικλείει μεγάλο μέρος της Παλαιάς Πόλης, η βενεταδιάνικη λότζια που στη συνέχεια ξαναστήκηκε, αποθήκης και μεγάρων των Βενετών και αναβίωσης σπιτιά που είχαν επιζήσει, εστών και με μετασκευές, από αιώνες. Το αποκορύφωμα ήσαν των καταστροφών που έγιναν με πρωτοβουλία του Δημοσίου ήταν η κατεδάφιση το 1972 του ναού του Σωτήρα (εκκλησίας της μονής των Αγιουστινιανών), του μετέπειτα Βασιλές Τζαμού, για λόγους τάχα παλεοδομικούς. Το ότι την τελική απόφαση πήρε ο Παπάκης παρά την αντίθεση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας δεν αλλάζει το γεγονός ότι η πόλη, πολίς και τοπικές αρχές αλλά και ένα μέρος των υπρεσιακών παραγόντων πιέζει για την κατεδάφιση. Αν και παραμένει γεγονός αδιαμφιστήτο ότι και οι δύο μεγάλες εκκλησίες των μοναστικών

ταγμάτων εξαφανίστηκαν από τις δύο δικτατορικές κυβερνήσεις του 20ού αιώνα, που είχαν ως σημαία τους τον ακραίο εθνικισμό, δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι πριν από την κατεδαφισή τους είχε προηγηθεί η πανελής τους απαξιωση: κενά κελύφω χωρίς χρηση, μισερεριπωμένα άθια λείψανα ενός ασαφούς παρελθόντος, μιας παρένθεσης μάλλον της εθνικής ιστορίας, που δεν είχαν ποτέ περιβληθεί με την αιγάλη του μνημείου, ούτε καν του ρομαντικού ύρετου. Επιτού, ο σημερινός ενθουσιασμός για την ανασκαφή «ανακάλυψη» των καταλοίπων του Αγίου Φραγκίσκου εκφράζει εν μέρει τη συλλογική ενοχή για την κατεδαφίση στο πρεσβάτιο του 20ού αιώνα μοναδικών μνημείων του Ηρακλείου, με αποτέλεσμα τη δραματική μεταβολή της ιστορικής του φυσιογνωμίας, αλλά και δειγμένη ότι στη σημερινή αξιολόγηση των μνημείων εκείνη τον μεσαίωνα, παλιότερα ανύπαρκτη για το μεγαλύτερο μέρος της κοινής γνώμης, απέκτησαν κάποια σημασία.

Η αλλαγή στο τι θεωρούμε μνημείο είναι φυσικά συνεχής. Επιπλέον δεν αφορά μόνο τους αδεις, αλλά και τους ειδίκους. Οχι μόνον οι εποχές που ερευνώνται από τους ιστορικούς επιστήμονες, όχι μόνο το είδος των κτιρίων, των υλικών καταλοίπων που μελετούν εκάστοτε οι αρχαιολόγοι, αλλά και το είδος των ερωτημάτων που επιχειρούν να απαντήσουν ποικιλές και ανανεώνεται συνεχώς, όπως επίσης μεταβάλλονται και οι μεθοδολογικές τους προσεγγίσεις. Καθοριστικό ρόλο στις μεταβολές αυτές παίζουν οι αντιλή-



1-2. Η εκκλησία San Salvatore της μονής των Αγιουστινιανών όπως τη φωτογράφησε ο Giuseppe Gerola σαμάνεσσα στα 1900 και 1902. Κατεδαφισή της το 1972.



ψεις για καίρια προβλήματα του παρόντος. Για να μεινουμε στο παράδειγμα απ την Κρήτη, δεν είναι τυχαίο ότι τα ενδιαφέροντα της κοινής γύμνης για την εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου κορυφώνεται την εποχή του ευρώ. Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται, χάρη στην ανακάλυψη του κατεδαφίσμένου Αγίου Φραγκίσκου, να έχει ένα βαθύτερο παρελθόν στην τοπική ιστορία και η παρουσία τόσων βορειοευρωπαίων επιστεπτών στο νησί κάθε καλοκαιρί δίνει μια επιπλέον προσποτική στην αποδοχή μημείων που πριν από μερικές δεκαετίες ήταν απλώς ενοχλητικά ερεπια και δεν σχετίζονταν και πολύ με την εθνική μας ιστορία.

Αν εξετασουμε τη μεταβολή της στάσης απέναντι στο μεσαίωνα και τα μημεία του στην Ελλάδα μέσα στον περασμένο 20ό αιώνα, θα διαπιστώσουμε ότι δεν ήταν η επιστημονική σκέψη που προέκαλε την ανακάλυψη και τα επέβαλε, αλλά στην αντίθετα, κατ αυτή συνδιαμορφωθεί μέσα από τους γενικότερους προσανατολισμούς της, εποχής. Είναι πολύ γνωστό ότι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα τα λείψανα της κλασικής αρχαιότητας ενωμάτων και αποκλειστικά την ιδιότητα του μυτηρίου. Ήταν αντικείμενο θαυμασμού, αντικείμενο μελέτης πολλών επιστημονικών αποστολών από το εξωτερικό, ήταν η χειροπαστή απόδειξη ότι το μικρό, φτωχό, νεοσύστατο ελληνικό κράτος είχε λαμπρούς προγόνους, και άξιες για το λόγο αυτό κάθε σεβασμό. Παράλληλα με τη λατρεία της αρχαιότητας, που είχαν κληροδότησε στον ευρωπαϊκό πολιτισμό την Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός, συμβάδει η περιφόρνηση του πολιτισμού του μεσαίωνα, μιας εποχής που συγκέντρωνε κατά τις αντιτίθεσι της περιόδου εκείνης όλα τα χαρακτηριστικά της παρακής. Ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός είδε ωστόσο για πρώτη φορά θετικά τα μεσαίωνα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Τα μημεία του, οι λαμπροί καθεδρικοί και νοοί, οι εωτερικοί τους χώροι που ενσωμάτων την έννοια του υψηλού, του υπερβατικού, καθώς και η λαμπρή λυγιστική τους έγιναν αντικείμενο θαυμασμού. Ο Βίκτορας Ουγκό ύψωσε σε πρώια μνηστορήματος, διπλά στην Εσπεράδα, την ίδια την Παναγία των Παρισίων και τα ευρωπαϊκά ενθύμια κράτη οργάνωσαν τις υπηρεσίες τους για να προστατεύουν, να συντηρήσουν, να αναδείξουν τα μημεία τους, τα κάστρα και τις εκκλησίες που καταδύτησαν απ την εποχή στην οποία αναγνώριζαν ότι βρίσκονταν οι ρίζες της εθνικής τους ταυτότητας. Των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών είχε προτηγηθεί μια αλλή δύναμη που αναζήτησε μέσω των μημείων τις διάκες της ρίζες. Το Βατικανό, από το τέλος κινδας της Αναγέννησης, προβάλει και ενθαρρύνει την επιστημονική ενασχόληση με το δικό του παρελθόν, την πρώτη χριστιανική κοινότητης Ρώμης που αναγάντων στην εποχή του αποστόλου Πέτρου, τις κατακόμβες, τα πρώμα χριστιανικά μνημεία. Η ανάγκη του Βατικανού γινόταν όλο και μεγαλύτερη, όχι απλώς για να αντιπαραθεί η χριστιανική αρχαιότητα σε εκείνη των ουμανιστών, αλλά κυρίως για να αναδειχθεί και με τα μέσα της ιστορικής επιστήμης η μακρά παράδοση και η αποστολική ίδρυση της Αγίας Έδρας έναντι της καινοφανούς Μεταρρύθμισης. Εποι γεννήθηκε ωστόσο στη Ρώμη η Χριστιανική Αρχαιολογία, πολύ προτού συγκροτηθεί σε επιστημονι-

κό κλάδο η ιστορική και η αρχαιολογική διερεύνηση του μεσαίωνα. Αυτή, καθώς και η κινητοποίηση για τη συγκέντρωση των ιστορικών πηγών, γραπτών και αρχαιολογικών, έφερε στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας αναγκαστικά και το Βιζαντίο.

Στην Ελλάδα, το σχήμα ερμηνείας της ελληνικής ιστορίας που διαμόρφωσε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος είχε ανάγκη από τη μέση εποχή για να γεφυρώσει τη συγχρονή με την αρχαιότητα. Δειλά, προς τα τέλη του 19ου αιώνα, πλήθησαν στην Αθήνα οι φωνές που απαιτούσαν να διασυνδέουν, να περισυλλέγουν και να ερευνηθούν εκτός από τα υλικά κατάλοιπα της αρχαιότητας και εκείνα που προέρχονταν από τον ελληνικό μεσαίωνα, τον μεσαίωνικο ελληνισμό κατά την έκφραση που πρωτιζήθηκε τόσο από τον Παπαρρηγόπουλο όσο και από την πρώιμη αρχαιολογική νομοθεσία.

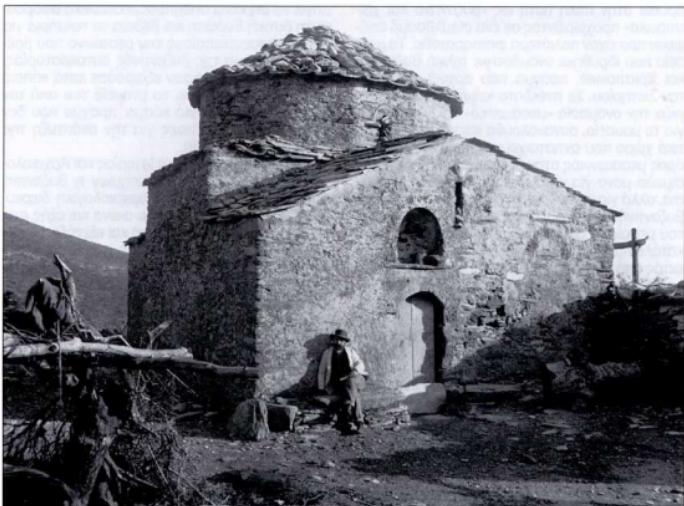
Το 1849 κατέδαφιστηκε στο κέντρο της Αθήνας η βιζαντινή εκκλησία του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο για να δημιουργηθεί η πλατεία Αγίων Ασωμάτων, χωρίς να συζητήθηκε καν επόρετο για μημεία αδιό διατηρησής. Την τελευταία στιγμή μόνο ο αρχιτέκτονας Λισσανδρος Κουταντζόγλου, καθηγητής του Σχολείου των Τεχνών, προγόνου του Πολυτεχνείου, έτρεξε και αποτίσθισε την τοιχογραφία με την παράσταση της Αγανάγης από το ανάριθμό της εισόδων, εκφράζοντας με έργα και όχι μόνο με διαμαρτυρίες την αναγκαία κατά την αποφή της διατηρησης μημείων και της μεσαιωνικής εποχής στη νέα πρωτεύουσα του βασιλείου. Λίγο νωρίτερα η Καπνικάρδα είχε κινδυνεύει να ωμουσιείται στη διάδοση της οδού Ερμού και γίλτωσε μόνο με την παρέμβαση του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου που παρακολούθησε από κοντά τα πολεοδομικά σχέδια για την Αθήνα την εποχή της Αντιβασιλείας του Θρησείου. Στα μέσα πια της δεκαετίας του 1880 άρχισε να ακούγεται επίμονα το αίτημα για τη δημιουργία ενός μουσείου που θα στέγαιε τις χριστιανικές αρχαιοτήτες στην Αθήνα. Το 1882 ίδρυθηκε η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, που στούς στόχους της είχε την ίδρυση μουσείου για τη μέση και νέα ελληνική ιστορία και για την ελληνική χειροτεχνία. Από το 1884 η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, με κύριο εκφραστή το Γεώργιο Λαμπάκη, ξεκίναι το έργο της με πρωταρχικό σκοπό να ίδρυσε ένα μουσείο Χριστιανικής Αρχαιολογίας, τη Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο που θα συμπλήρωνε το έργο του Κεντρικού Αρχαιολογικού Μουσείου, διασωζόντας τα κευτήρια της ζωής της εκκλησίας από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως τη σύγχρονη εποχή. Πράγματι, ο Λαμπάκης ανέπτυξε μια εξαιρετική συλλεκτική δραστηριότητα με γνώμωνα την τεκμηρίωση της ιστορίας της εκκλησίας και της θρησκευτικής ζωής από την αποστολική εποχή ως τις μέρες του, από μια σκοπιά που σήμερα θα τη λέγαμε ανθρωπολογική μάλλον πάρα ιστορική και πολύ εκείνος την αντιλαμβανόταν ως θεολογική. Ο ίδιος

ήταν θεολόγος, είχε σπουδάσει στη Γερμανία, είχε ταξιδέψει αρκετά στο εξωτερικό και γνώριζε τα ευρωπαϊκά μουσεία. Ωστόσο, η αντληψή του για τη Χριστιανική Αρχαιολογία δεν συμβαδίζει με τις εξελίξεις που είχαν συμβεί στον επιστημονικό αυτό κλάδο και τον είχαν καταστήσει μια καθ' όλα αρχαιολογική εξειδίκευση με αντικείμενο τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της εποχής πριν από το 800 περίπου. Ο καρπός της σχεδόν ιεραποστολικής δραστηριότητας του λαμπτάκη ήταν η συγκρότηση μιας συλλογής έργων κάθε ειδούς που χρονολογούνται από την παλαιοχριστιανική περίοδο ως τον 19ο αιώνα, η δημιουργία ενός πολύτιμου αρχείου με φωτογραφίες χριστιανικών μνημείων όλων των εποχών, αλλά και εκκλησιαστικών κευμάτων και θρησκευτικών τελετών και η ίδρυση ενός περιοδικού, του Δελτίου της Χριστιανικής Αρχαιολογίας Εταιρείας, που έμελε να έχει μεγάλη συνέχεια όπως εξάλλου και η ίδια η Εταιρεία.

Το καρπός προχώρησε με πιο αργούς ρυθμούς, θέντοντας και κάπως διαφορετικά πλαίσια. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία απέκτησε το 1908 «Έφορο «χριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων», τον Αδαμάντιο Αδαμαντίου, που στάλθηκε αμέσως στον Μιστρά για να καταγράψει τις ανάγκες των μνημείων της βυζαντινής αυτής πολιτείας. Ο Αδαμαντίου έγινε στη συνέχεια ο πρωτεργάτης της ίδρυσης του δημόσιου Βυζαντινού Μουσείου και το 1912 ο πρώτος καθηγητής βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1914 ίδρυθηκε τελικά το Βυζαντινό Μουσείο. Από το 1915 Έφορος των Βυζαντινών Μνημείων έγινε ο Γεώργιος Ζωτηρίου, ο οποίος ανέλαβε τη διεύθυνση του Βυζαντινού Μουσείου το 1923, έγινε συγχρόνως καθηγητής Χριστιανικής Αρχαιο-

λογίας στη Θεολογική Σχολή και με την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών και ακαδημαϊκός. Το 1924 η Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογίας Εταιρείας, εκείνη που είχε συγκροτηθεί ο λαμπτάκης περιοδεύοντας όλη την Ελλάδα, ενσωματώθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο. Με τις πράξεις αυτές θεσμοθετείται τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα στην Ελλάδα η βυζαντινή Αρχαιολογία ως ανεξάρτητος επιστημονικός κλάδος.

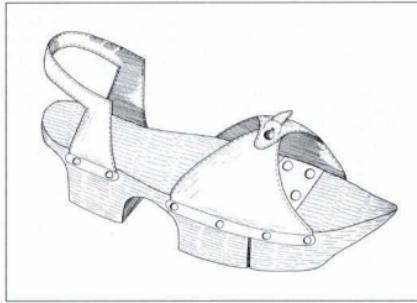
Το πνεύμα με το οποίο είδαν οι ιδρυτές του κλάδου το αντικείμενό του και τους στόχους του γινεταις ως ένα βαθύ φανέρω απαρακολουθήσουμε τα ονόματα που έδιναν στο μουσείο ή και στο ίδιο το επιστημονικό αντικείμενο που υπέρτεισαν. Για τον λαμπτάκη, το μουσείο που προσπαθούσε να ίδρυσει λεγόταν χωρίς καμιά επιφύλαξη Χριστιανικής Αρχαιολογίας η Χριστιανικό Αρχαιολογικό, κατά το καθιερωμένο ονόμα της αρχαιολογίας που θεράπευε, η οποία ωστόσο την εποχή εκείνη ήταν, όπως ειπώθηκε ήδη, η αρχαιολογία της ύστερης αρχαιότητας, της εποχής πριν από 800 περίπου. Σε απόλυτη αντιτοιχία με τους θρησκευτικούς του προσανατολισμούς και κατά την παράδοση παλιότερων θεολόγων, ο λαμπτάκης επέξειτεινε τα όρια της δικής του χριστιανικής αρχαιολογίας σε σπουδότιτο τεκμήριο της πλησιαστικής ζωής, της παλιότερης και της σύγχρονης. Τους όρους Βυζαντιο και βυζαντινός τους απέρριπτε ως ξένοφερτους, στον προσδιορισμό «μεσαιωνικός» εβλεπε χρονολογικές σημασίες και τον θεωρούσε πολύ περιορισμένο για τα δικά του ενδιαφέροντα που ζεπερνούσαν κατά πολύ τα χρονολογικά όρια του μεσαίωνα. Υποστηρίζει μάλιστα ότι αυτοί που χρησιμοποιούν τον προσδιορισμό αυτό απεκδύουν τα μνημεία του μεσαίωνα από τον χριστιανικό τους χαρακτήρα!



3. Ο Γεώργιος Λαμπτάκης φωτογράφος του Βυζαντινού Μουσείου από 1890 και 1900 εκατοντάδες βυζαντινά μνημεία. Φωτογραφικό Αρχείο του Βυζαντινού Μουσείου.



4-5. Ξύλινα και δερμάτινα υπόκλειματα από παπούτσια, γύρω στα 1500.
Από την ανασκαφή στην Γιάλι Πόλη της Konstanz (Γερμανία).



Ο Αδαμαντίου, που είχε σπουδάσει στη Γαλλία και γύρισε στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια του 200ύ αιώνα, διεκδίκουσε, αντίθετα, την ανάπτυξη μιας αρχαιολογίας του μεσαίων. Ακολούθωντας το σχήμα του Παπαρρηγόπουλου επιδίκεις να τεκμηρώσει αρχαιολογικά τον μεσαιωνικό ελληνισμό. Συγχρόνως, στον επιστημονικό του ορίζοντα βρίσκονταν οι έρευνες για τον ευρωπαϊκό μεσαίωνα και για τα μνημεία του. Κατά το πρότυπο αυτού της ευρωπαϊκής έρευνας για τα μνημεία του μεσαίωνα έβλεπε και την ανάπτυξη της αντιτοχής για τα βυζαντινά. Ως προς αυτά μιαθερέούσε τον όρο που είχε επικράτησε στην Ευρώπη και μάλιστα στη Γαλλία. Οταν ωστόσο προχώρησε στην πολιτική του παρέμβαση για την ίδρυση του μουσείου, στο κλίμα των Βαλκανικών Πολέμων, ομέτως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, περιγράφει το μουσείο που ζητούσε να ιδρυθεί στην πόλη αυτή ως «βυζαντινό και χριστιανικό» προχωρώντας σε ένα συμβιβασμό απόψεων που είχαν πολιτέστερα αντιπατρεθεί. Το μουσείο που ίδρυθηκε στον ονομαστικό τελικά Βυζαντινό και Χριστιανικό, πράγμα που αρχικά ενόχλησε τον Σωτηρίου. Σε ανέκδοτο κείμενο της υποστηρίζει την ονομασία «μεσαιωνικό» και «βυζαντινό» για το μουσείο, συνακόλουθα και για τον ερευνητικό χώρο που αντιτοχεί στα συλλόγου του. Ο όρος μεσαιωνικός στην περίπτωση αυτή δεν χρησιμεύει μόνο για να δώσει τα χρονολογικά τηλαισιά, αλλά για να τονίσει ότι στα εδάφη της άλλοτε βυζαντινής αυτοκρατορίας, μιας αυτοκρατορίας του μεσαίωνα απωδότησης, διατηρήθηκαν υλικά κατάλοιπα και άλλων μεσαιωνικών πολιτισμών εκτός από εκείνα του βυζαντινού, κυρίων του δυτικοευρωπαϊκού μεσαιωνικού πολιτισμού, τα οποία είναι επίσης αντικείμενο μελέτης και προστασίας και διαφυτίζουν εξίσου την ιστορία του Βυζαντίου. Η συζήτηση όμως αυτή δεν δημοσιοποιήθηκε τότε. Οι εθνικιστικοί προσανατολισμοί τις παραμονές της μικρασιατικής εκστρατείας αλλά και η ίδια η σταδιοδρομία του Σωτηρίου δεν αφήνουν μεγάλη περιθώρια γι' αυτό. Διευθυντής του «Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου» από το 1923, καθηγητής της «Χριστιανικής Αρχαιολογίας» στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, βρέθηκε αναγκασμένος να διαπροτείσει τους όρους. Από την άλλη μεριά, ο Σωτηρίου ήταν εκείνος που έθεσε στην Ελλάδα τις βάσεις μιας Χριστιανικής

Αρχαιολογίας προσανατολισμένης στα μνημεία της παλαιοχριστιανικής εποχής, των οποίων υπήρξε ο πρώτος έλληνας μελετητής και ο πρώτος δάσκαλος της επόμενης γενεάς των ερευνητών. Ο ρόος βύζαντινος, που εν τω μεταξύ έχει καθειρωθεί διεθνώς, στεριώνει, ενώ ο όρος μεσαιωνικός υποχωρεί και ο προσδιορισμός χριστιανικός παραμένει όχι μόνο για να χαρακτηρίσει τη «Χριστιανική Αρχαιολογία», με τη διεθνής καθειρωμένη της ονομασία και ακόμη σε χρήση μεχρι σήμερα, αλλά και για να συμβιβάσει τις διαφορετικές προσγεγγίσεις.

Στην πορεία του αιώνα, στην ταξινόμηση των επιστημονικών κλάδων στο ελληνικό πανεπιστήμιο και στη γλώσσα της Αρχαιολογίκης Υπηρεσίας, η βυζαντινή Αρχαιολογία έγινε η τρίτη Αρχαιολογία πλάι στις άλλες δύο, μεν η Προϊστορική και την Κλασική, και ο όρος μεσαιωνικός περιορίστηκε στη σημαίνει σπιτίστη μεσαιωνικού αφορούσε τη δυτική Ευρώπη και βέβαια τα τεκμήρια για τους Δυτικοευρωπαίους του μεσαίωνα που βρέθηκαν στα ορινά της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτή η χρήση των όρων εξαρύσσουν κατά καποίο τρόπο το Βυζάντιο και τα μνημεία του από τον ευρωπαϊκό μεσαιωνικό κόσμο, πράγμα που δεν υπήρξε χωρίς συνέπειες για την ανάπτυξη της έρευνας στην Ελλάδα.

Σημερα, στα Τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας των ελληνικών πανεπιστημάτων η Βυζαντινή Αρχαιολογία καλύπτει την αρχαιολογική διερεύνηση της εποχής από τον 4ο αιώνα και εξής στις χώρες γύρω από τη Μεσόγειο και εξετάζει την τέχνη, και μάλιστα τη χριστιανική, τη ίδια περιόδης περίπου αως τον 7ο αιώνα. Στη συνέχεια τα γεωγραφικά όρια περιορίζονται ανατολικά στις χώρες που ανήκαν κάποτε στη βυζαντινή αυτοκρατορία αλλά και στους χώρους επιρροής της, επεκτείνονται όμως τα χρονολογικά όρια του γνωστού αντικειμένου σχεδόν αως τον 18ο αιώνα. Οταν ωστόσο ο χρονολογικός δεκτής έπερπεται το όριο του 1453, ο γεωγραφικός χώρος μελέτης περιορίζεται στα ελληνικά περιθώρια.

Στα προγράμματα μαθημάτων των σχολών αυτών, τα σημερινά αλλά και τα παλιότερα, κυριαρχεῖ η Ιστορία της Βυζαντινής Τέχνης, ενώ η Αρχαιολογία –πάντα ως αρχαιολογία της πρωτοβυζαντινής εποχής– βρίσκεται στο περιθώριο. Η λεγόμενη μεταβυζαντινή τέχνη καταλαμβάνει με-

γάλο μέρος των ερευνητικών και διδακτικών προγραμμάτων. Πιο έντονα ακόμη αυτό το κέντρο βάρους προς την ιστορία της βυζαντίνης και της μεταβυζαντίνης τέχνης εμφανίζεται στη θεματολογία των διατριβών που εκπονούνται στα ελληνικά πανεπιστήμια. Η αρχαιολογία της καθοδή βυζαντίνης εποχής, παρά την ονομασία του γνωστού αντικειμένου, ουσιαστικά απουσιάζει, καθώς δεν έχει αναπτυχθεί ερευνητικά και ασκείται μόνο περιττασιακά.

Εδώ πρέπει βεβαίως να διευκρινιστεί ότι και η Μεσαιωνική Αρχαιολογία, ως αρχαιολογική διερεύνησης των υλικών καταλόιπων του μεσαίων στη δυτική και βόρεια Ευρώπη είναι ένας νεότερος κλάδος της Αρχαιολογίας που αναπτύχθηκε αργότερα από την ιστορία της Μεσαιωνικής Τέχνης. Η στροφή της έρευνας των σπουδών του μεσαίων προς την κοινωνική και την οικονομική ιστορία, η αναζήτηση των μέσων όρους της κοινωνίας και όχι μόνο των εξαιρετικών περιπτώσεων και οι μεγάλες πρόσδοτι της αρχαιολογίας του πεδίου που έδωσε η λεγόμενη Νέα Αρχαιολογία, εφαρμοσμένη κυρίως σε κατάλοιπα ιστορικών εποχών που στερούνται γραπτών πηγών, έδωσαν άθητο και στην αρχαιολογική διερεύνηση όλων των εποχών, επειδή έδειχναν ότι τα υλικά καταλόιπα είναι μια αναντικατάστατη πηγή πληροφοριών, ακόμη και στις περιπτώσεις που αφθονούν οι γραπτές πηγές, και επειδή επιπλέον οι έρευνες αυτές αναπτυχθήκαν σε ένα επιστημονικό κλίμα που απέκλειε την άειμή ταξινόμηση των ιστορικών εποχών. Η Αρχαιολογία εξελίχθηκε έτσι σε επιστήμη που νομίμουσεται να ασκείται για να διερευνά τα υλικά καταλόπιτα οποιαδήποτε σχέδιον εποχής.

Ενώ, λοιπόν, τα τελευταία χρόνια η Μεσαιωνική Αρχαιολογία ως αρχαιολογική διερεύνηση του ευρωπαϊκού μεσαίωνα έκανε μεγάλες πρόσδοτις και έδωσε πολλών ειδών πληροφοριές για

την ιστορία της κατάληψής του χώρου, για πλήθη τέχνεργα και για την καθημερινότητα του μεσαιωνικού ανθρώπου, αλλά και για τις επικοινωνίες και τις ανταλλαγές, η αντίστοιχη έρευνα της βυζαντίνης εποχής στη χώρα μας είναι περιορισμένη. Σε αντίθεση με την εικόνα αυτή, όλο και πιο έντονα, σχεδόν επιτακτικά, οι προσδοκίες των ιστορικών στρέφονται προς τους αρχαιολόγους. Προσδοκούν από την αρχαιολογική έρευνα, από τις ανακαλύψεις της σκαπάνης και από τις ερμηνείες των αρχαιολογικών ευρημάτων να αντλήσουν τις πληροφορίες που αποστοπούν οι καλά διαβασμένες πα γραπτές πηγές. Δεκάδες ιστορικές μελέτες βυζαντινολόγων τα τελευταία χρόνια τελεώνουν με την επωδό «την απάντηση όμως στο ζήτημα αυτό μπορεί να μας τη δώσει μό-

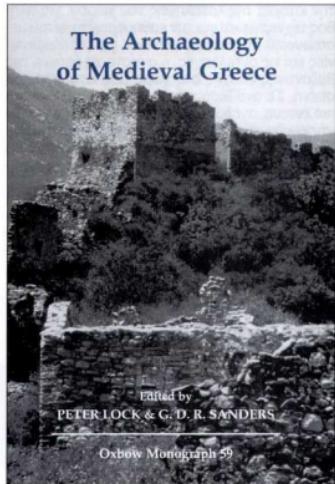


6. Μαχαίρι με τη λοβή του, 14 αι. Από την ανασκαφή της φορογοράς στη μεσαιωνική Konstanz (Γερμανία).



7. Μεσαιωνικός πύργος στον Μαρουλά, κοντά στο Ρέθυμνο.

8. Το εξώφυλλο του βιβλίου που επηρεάζθηκε από P. Lock και G.D.R. Sanders.



βυζαντινοί αρχαιολόγοι δύσκολα ενσωματώνονται στον κόσμο της Αρχαιολογίας, γιατί πατούν πάντα με το ένα πόδι στην Ιστορία της Τέχνης.

Θα έλεγε κανείς ότι εν τα μεταξύ η Ιστορία της Βυζαντίνης Τέχνης θριαμβεύει. Ο θριαμβός είναι όμως φαινομενικός, καθώς γίνεται με ελλείψη. Γιατί η Ιστορία της Βυζαντίνης Τέχνης ασκείται στην Ελλάδα τελείως απομονωμένη από την Ιστορία της Τέχνης, κυρίως της Μεσαίωνικής, η οποία αποικιάζει ακόμη εντυπωσιακά από τα προγράμματα σπουδών των ελληνικών πανεπιστημάτων. Οι ιστορικοί της βυζαντινής τέχνης εκπαιδεύονται, λοιπόν, με έναν σημαντικό περιορισμό στον ορίζοντά τους, ο οποίος τους στέρει από τη γνωριμία ενός γνωστικού χώρου αναγκαίου για να κατανοήσουν τη βυζαντινή τέχνη και τους κρατά αποκομμένους από τους μεθόδολούκους προβληματισμούς ενός μεγάλου επιστημονικού κλάδου, μέσα στον οποίο γίνονται σημαντικές αναζητήσεις και πειραματισμοί. Με τον τρόπο αυτό αναπαραγεται μια απομόνωση που κινδυνεύει να οδηγεί κάθε τόσο στην ιστοριογραφικές παραμορφώσεις.

Πριν από μεριά χρόνια κυκλοφόρησε ένας σύλλογος τόμος με τίτλο *The Archaeology of Medieval Greece*, τον οποίο επηρεάζθηκαν οι Peter Lock και G.D.R. Sanders (Οξφόρδη 1996). Στον τόμο περιλαμβάνονται μελέτες που, όπως δηλώνουν οι επιμελητές στον Πρόλογο, αφορούν σε αρχαιολογικά κατάλογα της εγκατάστασης και της δραστηριότητας Δυτικοευρωπαίων κατά το μεσαίωνα σε περιοχές της σημερινής Ελλάδας. Εξ αυτού και η χρήση του νεολογισμού «μεσαιωνική Ελλάδα». Οι επιμελητές, αφού στη συνέχεια επιστημάνουν ότι τα λείψανα αυτά έχουν ελαχιστά ερευνηθεί, ότι ουσιαστικά θριακόμαστε ακόμη στο στάδιο του εντοπισμού και της καταγραφής τους, τονίζουν ότι με την έρευνα των αρχαι-

ολογικών μαρτυριών που άφησαν οι Δυτικοευρωπαίοι στην Ανατολή θα μπορέσουμε μεταξύ άλλων να εξακριβώσουμε το βαθμό επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης των πολιτισμών που συναντήθηκαν στα ίδια έδαφο, αλλά και τονόμα που έχει ο διαχωρισμός του υλικού πολιτισμού της εποχής σε «φραγκικό» και «βυζαντινό». Τονίζουν ότι συχνά οι μεσαίωνολογοί που μελέτουν της περιοχές γύρω από το Αιγαίο βρίσκονται στην περιφέρεια του κυρίου ρεύματος τόσο των μεσαιωνικών όσο και των βυζαντινών σπουδών, αν και το πεδίο της έρευνάς τους έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον που προκύπτει από την αλληλεπίδραση των δύο πλευρών της χριστιανούσης.

Προφανώς, όταν κανείς απομακρυνθεί από τα έργα της θρησκευτικής τέχνης, από τα οικοδομήματα που ήταν φορείς των συμβολισμών της εξουσίας, και προχωρήσει στη διερεύνηση του πλήθους των τεκμηρίων που προκύπτουν από μιαν ανασκαφή, της χρηματικής κεραμικής, των εργαλείων, των μαρτυριών της καθημερινότητας, οι προσδιορισμοί που έχουν κάποια χρηματότητα για την κατανόηση της υψηλής τέχνης και των συμβολισμών αρχίζουν να γίνονται εμπόδιο για την κατανόηση πολλών μορφών του υλικού πολιτισμού. Τότε οι χρονολογοί προσδιορίσουν αποκτούν μεγάλη χρηματότητα ως πιο ουδετέρωι αλλά και πιο πειρετικοί. Αν με ένα ανάλογο ακεπτικό, βασισμένο στις χρονολογικές ενότητες και όχι στην «εθνική» καταγωγή των μεσαιωνικών δημιουργών, αντιτεωπίσουμε όλα τα υλικά κατάλοιπα, ακόμη και τα έργα τέχνης, θα είμαστε πειριστότερο ανοιχτοί να τα εντάξουμε σε γενικότερα ρεύματα ως εκφράσεις των μεσαιωνικού κόσμου. Το κέρδος θα είναι όχι μόνο την άνωματωση στην ερευνητικά μας σκέδαια και των έργων του δυτικοευρωπαϊκού μεσαιωνικού πολιτισμού που δημιουργήθηκαν στη χώρα μας, αλλά τελικά η επειργαστική ερωτημάτων που θα μας οδηγήσουν πέρα από τη ζήτημα των αλληλεπιδράσεων δύο διαφορετικών κόσμων, στη διεύρυνση της οπτικής μας και των ερευνητικών ενδιαφέροντων, σε νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες των ομοιοτήτων και των διαφορών.

Byzantine Archaeology: Between the Archaeological Approach to the Medieval Remnants and the History of Byzantine Art

Olga Gratziou

The terms Byzantine archaeology, Medieval archaeology, Christian archaeology, History of Byzantine art, History of Medieval art refer to related fields, sometimes overlapping each other. These terms are used with a different nuance from country to country, therefore, their comparison is dependent on the context. In order their meaning to be clarified, a retrospective of the history of their use is necessary, which becomes elucidating for the understanding of the field they define and the problems their research presents. Therefore, a brief survey of the institution of Byzantine archaeology in Greece during the second decade of the twentieth century is attempted, and the hesitation of specialists in using the terms Byzantine, Medieval and Christian, regarding the material remnants surviving in Greece, is discussed. The research and educational contents of the contemporary "Byzantine archaeology" are listed, and the terms "Middle Ages" and "Medieval" are proposed as the most appropriate for every case, in parallel with the term "Byzantine", both for its chronological definition and its scientific connotations.